

Сайёра Самандар-1968 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Хоразм давлат педагогика институтида таҳсил олган. Урганч педагогика билим юрти, Хоразм давлат педагогика институтида ўқитувчи, Тошкент тиббиёт академияси Урганч филиалида кафедра mudiri, директор ўринбосари, Урганч туризм ва меҳмонхона хўжалиги коллежида директор, Урганч шаҳар ҳокимининг маслаҳатчиси вазифаларида фаолият кўрсатган. Ўзбек адабиёти, жадидчилик ҳаракати ва адабиёти мавзуларида кўплаб илмий мақолалари, ўнга яқин шеъррий тўпламлари нашр этилган. Шеърлари хорижий тилларга таржима қилинган. Айти пайтда Урганч инновацион университети доценти, филология фанлари номзоди. 2022 йилда "Шухрат" медали билан тақдирланган.

Умид Бекмуҳаммад 1975 йилда Хоразм вилоятининг Гурлан туманида туғилган. 1997 йилда Урганч Давлат Университетининг тарих факультетини тугатган. "Олтин Мерос" жамғармаси, Маънавият ва маърифат марказининг вилоят ва туман бўлимларида, бир қатор матбуот нашрларида, Гурлан тумани ҳокимлигида, Ўзбекистон савдо-саноат палатасининг Хоразм вилоят ҳудудий бошқармасида, вилоят туризми ривожлантириш департаментида ишлаган.

Айти пайтда Хоразм Маъмун Академияси ва Урганч Давлат Университетида илмий-педагогик фаолият олиб бормоқда.

Унинг Ўзбекистон ва хориждаги 80 дан ортиқ нашрларда 800 дан ортиқ мақолалари, 40 та китоби, "Хоразмга талпинган Пушкин" роман-эссеси нашр этилган.

Умид Бекмуҳаммад 2021 йилда "Дўстлик" ордени билан тақдирланган.

САЙЁРА САМАНДАР
УМИД БЕКМУҲАММАД

ХОРАЗМ ЖАДИДЧИЛИГИ: ИСЛОҲОТЛАР, ТАЪЛИМ ВА АДАБИЁТ

Монография

ISBN 978-9910-9009-6-9

9 789910 900969

Milleniumus
print

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
URGANCH INNOVATION UNIVERSITETI NTM
РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ МАРКАЗИ ХОРАЗМ
ВИЛОЯТ БЎЛИМИ**

**САЙЁРА САМАНДАР
УМИД БЕКМУҲАММАД**

**ХОРАЗМ ЖАДИДЧИЛИГИ:
ИСЛОҲОТЛАР, ТАЪЛИМ
ВА АДАБИЁТ**

(Монография)

**Урганч – 2024
“Milleniumus print” нашриёти**

УЎК:94:323(575.171)

КБК: 63.3+66.3(5Ў-4Хор)

С 28

Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жади́дчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт; Хоразм: “Milleniumus print” нашриёти, 2024. -172 б.

Мазкур монографияда Хоразмда жади́длар томонидан жамиятда амалга оширилган ислохотлар ва бу жараённинг айнан Қримлик жади́длар лидери Исмоил Гаспирли томонидан қўллаб қувватланиши билан боғланган ҳолда ёритиб берилади. Бу борада энг ноёб бўлган “Таржимон” газетасидаги Хоразмга оид мақолалардан манба сифатидан фойдаланилган. Шунингдек, Хоразмдаги жади́д мактаблари ва ушбу соҳанинг фидойилари фаолияти ҳам тадқиқ этилади. Энг асосийси тарих ва адабиётшунослиқда тадқиқ этилмаган Хоразм жади́д адабиёти намуналари ҳам таҳлил қилинади.

Монография олий ўқув юртларининг тарих ва филология факультети талабалари, тадқиқотчилар, ўрта мактабларнинг тарих ҳамда ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчилари, ҳамда кенг омма учун мўлжалланган.

Сўзбоши муаллифи: Хондамир Қодирий-Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Абдулла Қодирий уй-музейининг директори.

Сўнгсўз муаллифи: Зера Бекирова, “Ненкежик” журнали бош муҳаррири (Қрим).

Масъул муҳаррир: Бекзод Абдиримов, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори.

Тақризчилар: Садоқат Маткаримова-тарих фанлари доктори, доцент.
Исҳоқжон Исмоилов-филология фанлари доктори, доцент.

Мазкур монография Хоразм Маъмун академиясининг 2024 йил 29 мартдаги № 3 сонли ва Urganch Innovatsion Universiteti НТМнинг 29 мартдаги № 7-сонли Илмий кенгаши қарорларига кўра нашрга тавсия қилинган.

ISBN 978-9910-9009-6-9

© С.Самандар, У.Бекмуҳаммад, 2024

© “Milleniumus print” нашриёти, 2024

ЖАДИДЛАР ХОТИРАСИНИ УЙЎОТМОҚ ГЎЗАЛДИР (СЎЗБОШИ)

Қримда Исмоилбек Гаспрали томонидан бошланган жадинчилик ҳаракатининг Туркистон, Бухоро ва Хоразмга кўрсатган таъсири, хусусан таълим, матбуот соҳаларидан бошланган бу жараённинг кенг қамровда, жамиятдаги барча соҳаларни қамраб олгани дунёнинг кўплаб жадиншунос олимлари томонидан тадқиқ қилинган, қилинмоқда ва нафақат илму фан, балки бадий асарлар, драматургия, киноларда ҳам ўз ифодасини топмоқда.

Қувонарлиси шундаки, жадинчилик ҳаракатининг Хоразмга хос хусусиятлари, бошқа ҳудудлардан фарқли жиҳатлари, ўтказилган ислоҳотларнинг жамиятга, халқ ҳаётига таъсири, айниқса адабиёти шу пайтгача илмий тадқиқ қилинмаганди. Тўғри, Хоразмлик жадин намояндалари, уларнинг фаолияти, айниқса қатағон даврдаги тақдири тўғрисида мақолалар, очерклар, айрим лидерлар тўғрисида китоблар яратилганди. Бу борада худди жадинлардек фидойилик билан фаолият кўрсатаётган тарихчи олим Баҳром Ирзаевнинг фидойилигини эътироф этмоғимиз жоиздир.

Шу сингари ушбу китоб муаллифлари томонидан (Умид Бекмуҳаммад муаллифлиги, Сайёра Самандар масъул муҳаррирлигида) “Хоразм жадинчилик ҳаракати энциклопедияси”нинг яқиндагина нашр этилгани мазкур мавзу борасидаги дастлабки тажриба, илму фандаги ютуқлардан деб айтиш мумкин.

Ҳаммуаллифларнинг бу борадаги яна бир сермахсул тадқиқоти эса китобхонлар ҳукмига ҳавола қилинмоқда. Маълумки, бош вазир Исломхўжанинг ислоҳотлари ўша давр жамияти учун катта янгилик эканлиги барча тарих

ихлосмандларига аён. Шу билан бирга эса Ферузхон, Асфандиёрхонлар ҳам жади́дларга ҳайрихоҳлик билан қараганлиги, мактаблар ташкил этиш, Қозон, Оренбург шаҳарларидан ўқитувчиларни таклиф қилганининг тарихий фактлар асосида монографияда ёритилиши кўпчилик учун янгилик.

Муаллифлар бу борада “Таржимон” газетасида чоп этилган мақолаларга асосланишган ва Исмоил Гаспиралининг бу борадаги фикру мулоҳазаларини ҳам келтириб ўтишган. Яъни, ўша давр манзарасини ўқувчи кўз ўнгида намоён қилишда “Таржимон” газетаси саҳифаларидаги 150 дан ортиқ мақолалар, хабарларнинг сарлавҳаси, мазмунини бериши монографиянинг илмий аҳамиятини янада оширган.

Бундан ташқари, жади́длар ўтказган бошқа соҳалардаги ислоҳотлар, таълим ва айниқса адабиёт борасидаги таҳлилий, янгича руҳдаги қарашлар ҳам муаллифларнинг чинакам изланганликларини кўрсатади.

Айниқса, Бобоохун Салимовдек жади́д лидерининг адабий мероси, маърифатпарвар Аваз Ўтарнинг ҳаёти, ижодининг жади́дларга боғлиқ жиҳатларини фактлар, шеърларидаги ғоялар асосида акс этдирилиши Хоразм жади́д адабиёти бўйича янгича қараш дея айтиш мумкин. Шунингдек Сўфизоданинг жади́д мактабидаги ўқитувчилиги, яратган асарлари, Ҳамза Ҳакимзодаларнинг Хоразмда таълим, драматургия бўйича қилган саъйи-ҳаракатлари ҳам давр ва жади́д адабий муҳити билан яхлитликда таҳлил этилиши адабиётшуносликдаги муҳим тадқиқотлардан дея эътироф қилиш лозим.

Монографияда шу сингари кўплаб эътироф этишга лойиқ жиҳатлар кўп ва буни китобхоннинг ўзи мутоала қилиб, англаб олгани дуруст албатта.

Шу ўринда мен бундай кенг қамровдаги илмий тадқиқотни амалга оширган ҳаммуаллифларга ҳам тўхталиб ўтсам.

...Негаки, раҳматлик шоир, драматург ва давлат арбоби Эркин Самандар билан Дўрмон ижод уйида гурунглашганимда сезгандимки, у инсон чинакам закий шахс эди. Укалари Комил Аваз ҳам акаси сингари хушфеъл зиёли, ўзбек ва жаҳон адабиёти, Хоразм тарихининг турли даврлари, айниқса мусиқа ва санъати мавзуларида соатлаб гурунг қиладиган инсон эдилар раҳматлик. Бунга эслаётганим Эркин ака ва Комилжон акалар билан ҳам мавзу айланиб Хоразм тарихига, айниқса жаҳид фаолларидан бўлган Бекжон Раҳмондек серқирра шахсга кўп тўхталиб ўтгандик. Чунки Эркин Самандар 11 йил бош муҳаррир бўлган вилоят газетасига Бекжон Раҳмон 1920 йилда асос солганди. Қолаверса Бекжон афандининг “Хоразм мусиқий китобчасини” Комилжон ака қайта нашр этдирганди...

Хуллас, ана шу сулолага мансуб, ўзлари сингари зиёли шахс бўлган Сайёра Самандар ҳамда меним кўп йиллик қадрдон дўстим Умид Бекмуҳаммад ушбу монографияни яратибдиларки, бу менга янада хушнудлик бахш этди ва китоб билан танишаётим, Эркин Самандар, Комил Авазлар билан қилган гурунглари хотирамда жонланди. Балки шу боисдандир яна бир Хоразмлик мунаққид, шоир Баҳодир Содиқнинг ғоятда донишмандона фикрлари ёдимга тушди: “Хотира уйғонса гўзалдир”.

Ҳа, хотира уйғонса гўзалдир. Айниқса ушбу монография орқали Хоразм жаҳидлари хотирасини уйғотмоқ, уларнинг фаолиятларини бугунги ва келажак авлодга ўрнак қилиб кўрсатиш, худди жаҳидларга хос фидойилиқдир деб айтсак бўлади. Мен бу фидойилиқнинг, изланишларнинг тўхтаб қолмаслигини,

Хоразм жадиdчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт

улардан бу борадаги янги асарлар кутиб қолишимни таъкидлаган ҳолда, ҳаммуаллифларнинг ишларига омадлар тилаб қоламан. Негаки Хоразм жадиdчилиги, намояндалар фаолиятида тадқиқ қилиниши долзарб бўлган жиҳатлар кўп. Шундай экан, ушбу мавзуга бағишланган асарлар давомли бўлади деган ниятдаман.

**Хондамир Қодирий,
Абдулла Қодирий уй-музеи
директори, Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган маданият ходими.**

ҚРИМДА ХОРАЗМ ХОТИРАЛАРИ (Сўнгсўз)

Гўзал ва мафтункор Она Ватаним Қримда ижод қиларканман, меним хотирамни уйғотган туйғу жадиличлик ҳаракатининг Хоразм билан боғлиқ жиҳатлари ёритилган монография бўлди. Туркий дунёнинг фахру ифтихори, Миллий уйғонишга асос солган, феномен шахс бўлган жадиждлар лидери Исмоил Гаспрали фақат Қрим татарларининггина эмас, бутун туркий мусулмон миллатнинг ойдин келажагини ёритиб берган таълимотга асос солганди. Буюк ислохотчи, у яратган жадиличлик ҳаракатига шу боисдан ҳам дунё илму фанида ҳануз, ўйлайманки бундан кейин ҳам қизиқиш ошиб бораверади.

Эътиборли жиҳати, Она Ватаним Қримда нашр этилган “Таржимон” газетаси 19 аср охирида туркий дунё, жумладан олис Хоразмга ҳам етиб борган ва ушбу нашрларнинг мухлислари кўпчиликини ташкил қиларди. Бундан ташқари Исмоил Гаспрали ўша вақтда нашр этилган газеталарда Туркистон, Бухоро ва Хоразмга оид бирон мақола, хабар чоп этилса, уни тезда “Таржимон”да ҳам нашр қилган, бўлаётган жараёнларга ўз муносабатини билдириб борган, икки бора қадимий Туркистон ҳудудларига сафар қилган. Бироқ вақт тақозоси боис Хоразмга боришга имкон бўлмаган.

Мен машъум қатағон даврда Ўзбекистонга депортация қилинган оилада, Андижонда таваллуд топганман. 1991 йилгача жонажон Ўзбекистон диёрида журналист сифатида фаолият кўрсатдим. Бироқ Ўзбекистонда яшаётган пайтимда ҳам, Қримга кўчиб келганимиздан буён ҳам дунёнинг кўплаб давлатларига борган бўлсамда Хоразмга сафар қилолмагандим.

Шукрки, Исмоил Гаспрали ғоялари, “Таржимон” нашри кириб борган қадимий воҳага 2023 йилнинг май ойида

ташриф буюрдим. Ўшанда мени Хоразмга тарихчи олим, адиб ва публицист Умид Бекмуҳаммад таклиф қилганди. Умидбек билан Урганч, айниқса Хивага қилган саёҳатим тассуроти оламжаҳон. Ўшанда мен Урганчга Туркияда сафардалигим боис Истамбул орқали боргандим. Хивани, жадидалар фаолият кўрсатган обидаларни томоша қилиб, бу ажиб диёрнинг ўтмишидаги жараёнларни гурунглашиб, Хоразм таомларию, санъатидан баҳраманд бўлиб, вақтнинг ўтганини билмай қолдим.

Маълумки, Хоразмдаги жадидаларнинг дастлабки ўқитувчилари Қозон ва Қрим татарларидан бўлган ҳамда уларнинг фидойиликлари боис, “Таржимон”га-Қримга мақола юбориб турган ҳам Рамазон Сайдашев, Гофур Усманийлар бўлишган. Умидбекдан шу сингари тарихий воқеликларни эшитиб, Хоразм таълим тараққиётида, матбуот соҳасида меним миллатдошларим фаолият юритганидан нақадар фахрланганим ҳануз ёдимда.

Хуллас, Хоразм ва хоразмликлар мени ҳайратга солишдики бу ҳеч қачон эсимдан чиқмайди. Ўшанда Умидбек меним уйга қайтишим учун Урганч-Тошкент-Сочи йўналишига авиабилет олиб қўйдирганди. Қайтишимдан бир кун олдин мени кутилмаганда Анқарага чақириб қолишди. Бундай пайтда билетни алмаштириш, бунинг асаббузарликлари, расмиятчиликлар нақадар қийинлигини тушунсамда, минг истиҳола билан Умидбекга бунинг тушунтирдим. Натижада у турли идораларга мурожаат қилиб, бунинг имконини топди ва яна мени Урганч-Истамбул рейсига кузатиб қўйди. Агар Умидбек бунинг имконини тополмаганида меним Туркиядаги ишим кечикиб кетиши аниқ эди. Шу боис унинг бу қилган илтифотларини ҳеч қачон эсимдан чиқармайман ва совға қилган китобларини ардоқлаб сақлайман, ижоди, илмий фаолиятини кузатиб бораман. Шу маънода уни жадидалар

Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад

фаолиятини тадқиқ қилаётган, Она Ватани тарихини теран таҳлил эта биладиган тарихчигина эмас, интилишлари, фидойиликлари билан чинамкам жадиждлар издоши деб биламан.

Эътиборли жиҳати у таниқли шоира ва олима Сайёра Самандар билан ҳаммуаллифликда ушбу монографияни нашрга тайёрлабди ва бу таҳсинга лойиқдир. Сайёрахон мен ижодини яхши биладиган шоир, драматург, давлат арбоби, раҳматлик Эркин Самандарнинг фарзанди эканлар.

Мен ҳаммуаллифларнинг ишларига омад тилаган ҳолда Бакир Чўпонзода ҳаёти, фаолиятига оид тадқиқотлар олиб боришларини, уларга оид асарлар ёзишини ҳам истардим. Хуллас, монография мени яна Хоразм билан боғлиқ хотираларимни уйғотди ва мен бундан хурсандман.

**Зера Бекирова,
“Ненкежик” журнали бош муҳаррири,
Қрим.**

МУНДАРИЖА

Жадидлар хотирасини уйғотмоқ гўзалдир	3
Кириш	7
I боб. Исмоил Гаспрали ва жадидчилик ҳаракатининг туркий мусулмон ўлкаларга таъсири	11
1.1. Жадидлар лидери Исмоил Гаспрали фаолияти ва жадидчилик ҳаракатининг Туркистон, Бухоро ва Хоразмга тарқалиши ҳамда жамиятда тутган ўрни.....	11
1.2. Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари.....	19
1.3. “Таржимон” газетасининг туркий мусулмон халқлар тақдиридаги ўрни ва Хоразмга оид мақолаларнинг тарихни ўрганишдаги аҳамияти.	26
II боб. XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ислохотлар ва уларнинг жамият тараққиётида тутган ўрни.....	50
2.1. Хонлик ва республика даврида ўтказилган ислохотлар	50
2.2. “Ёш хиваликлар”нинг жамиятга таъсири ва аҳамияти.....	83
III боб. Жадид мактаблари ва таълим соҳасидаги ислохотлар. Жадид адабиёти	117
3.1. Хоразмдаги жадид мактаблари	117
3.2. Хоразм жадид адабиёти	142
Хулоса.....	158
Иловалар.....	161
Бобоохун Салимов.....	161
Аваз Ўтар	163
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий.....	165

Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад

Сўфизода.....	166
Қримда Хоразм хотиралари	167

**САЙЁРА САМАНДАР
УМИД БЕКМУҲАММАД**

**ХОРАЗМ ЖАДИДЧИЛИГИ: ИСЛОҲОТЛАР, ТАЪЛИМ
ВА АДАБИЁТ**

Масъул муҳаррир:

Бекзод Абдиримов тарих фанлари бўйича фалсафа доктори.

Муҳаррир: Гуломжон Отажонов

Саҳифаловчи

М.Жуманиёзов

Мусаҳҳиҳ

Ж.Собиров

Тақризчилар:

Садоқат Маткаримова тарих фанлари доктори, доцент,

Исҳоқжон Исмоилов филология фанлари доктори, доцент,

Тасдиқнома рақами Х-119629. Босишга 26.04.2024 да рухсат этилди.

Бичими 60x84_{1/16}. Офсет қоғози. Таймс гарнитураси.

Шартли босма табағи 10,7. Адади 500 нусха.

Баҳоси келишилган нархда.

“Milleniumus print” МЧЖда офсет усулида чоп этилди.

Урганч тумани, “Шерматлар” МФЙ, Тадбиркорлар кўчаси, 69-уй.

Тел: (+998) 91-994-24-00